

УДК 347.2/3

Світлана Шимон,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри цивільного та трудового права НПУ імені М. П. Драгоманова

БЕЗГОТІВКОВІ ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ (ЗАМІТКИ ДО НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ)

У праці досліджується правова природа безготівкових грошей як об'єктів цивільних прав; здійснюється порівняння безготівкових грошей з майновими правами; обґрунтовується висновок, що безготівкові гроші є ідеальними речами — майновими нематеріальними об'єктами, на які поширюється правовий режим речей.

Ключові слова: гроші, безготівкові гроші, майнові права, об'єкти цивільних прав.

Гроші як об'єкти цивільних прав наділені абсолютною ліквідністю, вони виконують функції засобу вимірювання цінності всіх інших благ, всезагального еквіваленту та засобу здійснення розрахунків при обміні благами, засобу платежу. В сучасному цивільному обороті панують безготівкові гроші, поступово зростає обіг електронних грошей та, разом із цим, використовуються так звані «грошові сурогати». Грошовими сурогатами вважаються низьколіквідні активи, які не виконують прямих функцій грошей і використовуються для взаєморозрахунків, а їх метою є не погашення боргу, а переведення його на третю особу. Внаслідок їх використання, на думку економістів, складаються відносини, у яких не платять грошима, не розраховуються в розумні строки, «формується значні взаємні борги, створюються ілюзорні, «віртуальні» доходи, економіка працює не на ринкових, а на «віртуальних» цінах» [1]. В економічній науці до грошових сурогатів відносять також окремі цінні папери та майнові права. Тоді як у юриспруденції досить часто самі безготівкові гроші ототожнюються з майновими правами, що б означало, що засобом платежу є не гроші, а право вимоги. Метою нашої праці є з'ясування цивілістичної природи безготівкових грошей та відокремлення їх від майнового права вимоги як самостійного об'єкта цивільних правовідносин.

Цивілістичні концепції безготівкових грошей.

Передусім, обумовимо, що з позиції

деяких вчених будь-які спроби пояснити поняття безготівкових грошей приречені на поразку, оскільки дане поняття відсутнє в законодавстві та практиці. А ті грошові вимоги, які належать клієнтам (власникам банківських рахунків) щодо обслуговуючих їх кредитних установ, не є грошима з жодної точки зору [2]. Українське законодавство також переважно вказує на безготівкову форму грошей, безготівкові форми розрахунків, форму розрахункових операцій (Закони України: «Про банки і банківську діяльність», «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» та ін.) Проте показовими в цьому питанні є положення Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 5 квітня 2001 р., який можна вважати одним із базових у цій сфері. У ст. 3.1 цього Закону визначено, що кошти існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або у безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках). А електронні гроші, наприклад, емітуються та погашаються в обмін на готівкові або *безготівкові* кошти (ст. 15.1).

Безпосередньо в цивілістиці обґрунтовується кілька поглядів на юридичну природу грошей; перший полягає в ототожненні їх з речами; другий обстоює специфіку грошей як окремої категорії в системі об'єктів цивільних прав, тому що вони є замінними і завжди наявні в майновому обороті, не втрачають своїх

властивостей у процесі використання [3]; третій приписує грошам характер безумовного зобов'язання національного банку [4].

Окрему позицію підтримує В. Л. Яроцький, відстоюючи інструментальний характер грошей [5], утім це тлумачення спричиняє висновок, що за грошима криються інші майнові цінності, «інструментом» забезпечення обігу яких і слугують гроші. Відмінну від інших думку, яка видається нам слушною, сформулював В. А. Белов: гроші не посвідчують жодних суб'єктивних цивільних прав щодо емітента; вони приймаються до платежу за їх номінальною вартістю лише завдяки приписам позитивного права та внаслідок встановленого законом виключно обов'язкового курсу, забезпеченого силою публічної влади, що і забезпечує їхнє фігурування серед об'єктів цивільних прав [6]. Цивільно-правове значення грошей безпосередньо пов'язане з їх внутрішнім змістом — вони є мірою вартості, об'єктом обороту, засобом платежу, накопичення та зберігання.

У поглядах на юридичну природу *безготівкових* грошей склалися дві головні концепції — *речово-правова*, за якою такі гроші є об'єктами речових прав [7], та *зобов'язально-правова*, що заперечує їх речову природу [8]. Так, В. А. Белов не визнає права власності на безготівкові гроші [9], а В. О. Лапач [10] та Л. О. Новосолова [11] вважають їх правом вимоги клієнта до банку. І. В. Спасибо-Фатеева обстоює змішану — речово-зобов'язальну природу безготівкових грошей, спираючись на те, що право вимоги до банку про видачу грошей (яке існує в межах договору поточного рахунку) трансформується в майнове право з їх приводу як об'єкта права власності [12]. Поєднує вказані два підходи й Л. Г. Єфимова, стверджуючи, що зобов'язальний характер відносин між банком і клієнтом не виключає речової природи безготівкових грошей, які є «юридичною фікцією готівкових грошей» [13].

Загалом більшість учених підтримують зобов'язально-правову природу безготівкових грошей, вважаючи, що клієнти мають права вимоги до банку, які і обертаються в цивільному обороті. Але

звідси слідував би помилковий, на наш погляд, висновок про те, що майнові права є засобом платежу. Суто речова природа безготівкових коштів ставиться під сумнів через те, що до них не застосовуються властиві речам засоби захисту, передусім, віндикація. Однак вона не прийнятна і для деяких видів речей, наприклад, щодо родових речей, до яких, між іншим, належать і готівкові гроші.

Сумніви щодо зобов'язально-правової природи безготівкових грошей.

Слід мати на увазі, що у разі визнання безготівкових грошей майновими правами ми, по-перше, повинні вилучити безготівкові гроші з категорії речей у системі об'єктів; по-друге, визнати безготівкові гроші «правом вимоги грошей» (а чого ж іще?). Тоді резонним є запитання: яких грошей? Єдина можлива відповідь — готівкових. І оскільки право вимоги як суб'єктивне право має власний об'єкт, то, по-третє, ми вимушені були б констатувати, що гроші є об'єктом безготівкових грошей, що неправильно.

Тоді як В. В. Вітряньський прямо вказує, що якраз «право на гроші» (як право вимоги до банку зі здійснення операцій та послуг в рамках визначеної грошової суми), а не самі гроші, є об'єктом зобов'язань із безготівковими коштами [14]. Але це б означало, по-перше, що послуги надаються банком щодо «права вимоги грошей», тоді як послуги стосуються обслуговування рахунку; по-друге, за умови, якщо право вимоги до банку щодо здійснення операцій вважати об'єктом, неможливо визначити, яке ж право клієнта є змістом правовідносин, та, власне, яку майнову цінність має право вимоги до банку щодо здійснення операцій?

До того ж у такому разі термін «безготівкові гроші» слід було б виключити з офіційної термінології. У законодавстві ж, зокрема у ЦК України, йдеться саме про гроші. Так, банк: за кредитним договором (ст. 1054) надає позичальникові в кредит кошти — як готівкові, так і безготівкові; за договором банківського вкладу (ст. 1058) — приймає від вкладника грошову суму (вклад); на рахунок за вкладом зараховуються кошти, які надійшли до банку на ім'я вкладника (ст. 1062); на підставі договору банків-

ського рахунку (статті 1066, 1068 та ін.) — приймає і зараховує на рахунок клієнта кошти, перераховує і видає відповідні суми з рахунку, тощо; банк у змозі використовувати грошові кошти на рахунку клієнта (статті 1069, 1070). У свою чергу клієнт розпоряджається грошовими коштами, які знаходяться на його рахунку (ст. 1074).

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. готівкові або безготівкові кошти розміщуються клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк *зберігання* або без визначення строку і підлягають виплаті відповідно до закону та умов договору. Закон не містить норми, яка б свідчила про припинення права власності вкладника, чи про набуття банком права власності на гроші, чи про трансформацію права власності на гроші у право вимоги до банку; розпорядження коштами здійснює власник (клієнт банку). Право власності на гроші належить клієнтові банку, зобов'язальні правовідносини між банком та клієнтом стосуються надання фінансових послуг.

В літературі ж висловлюється думка про різний правовий режим грошей, які передаються клієнтом на депозитний та поточний рахунок: передані на депозитний рахунок кошти переходять у власність банку; обов'язок передачі коштів (речей такого ж роду) ґрунтується не на речовому праві клієнта, а на зобов'язаннях банку за договором; кошти ж, які передаються на поточний рахунок, залишаються у власності клієнта; обов'язок банку повернути їх ґрунтується на праві власності клієнта на гроші [15]. Погоджуючись із автором цієї думки, в частині визнання права власності на кошти, які знаходяться на поточному рахунку, зазначимо, що аргументи стосовно права власності банку на депозитні кошти не є переконливими; з поточного рахунку також видаються «речі того ж роду», тож вказані автором відмінності не принципові. А загалом така ситуація з правом власності на гроші виглядає парадоксальною: з укладенням договору банківського вкладу (договору з надання послуг) та перетворенням готівкових грошей у безготівкові право власності на

них «переходить» від клієнта до банку. Особа начебто стає вже не власником грошей, а володільцем права вимоги, яке захищається в іншому порядку, аніж право власності.

Клієнти банку є власниками безготівкових грошей, які банк видає на першу вимогу вкладника, володільця рахунку у вигляді готівки. Чи означає це, що тут має місце трансформація «права вимоги» в «реч»? Якщо це так, то що ж відбувається в результаті переказу безготівкових грошей на рахунок іншого клієнта? За умови, що такі гроші є правом вимоги, у цих випадках слід було б припускати, що внаслідок «переказу» право вимоги Особи-1 до Банку-1 якимось чином стає правом вимоги Особи-2 до Банку-2. Якщо уявити, що Банк-1 як посередник передає право вимоги Особи-1 (до самого себе) Банку-2, то внаслідок цього Банк-2 мав би одержати право вимоги до Банку-1, а з переданням його Особи-2 остання набула б право вимоги до Банку-1. Насправді ж у спрощеному вигляді процедура переказу безготівкових грошей, як правило, виглядає так: банк платника за дорученням свого клієнта списує кошти з його рахунку і переводить їх на внутрішньобанківський рахунок, з якого кошти надходять на внутрішньобанківський рахунок банку одержувача, звідки банк останнього зараховує їх на рахунок одержувача. Вказаний механізм притаманний передачі речей, а не відступленню права вимоги.

У випадках же відчуження майнового права вимоги завжди відбувається заміна сторони кредитора без зміни боржника. У правовідносинах з переказу безготівкових грошей об'єктом є гроші, а не права вимоги. А банк сприяє переходу права власності на гроші від однієї особи до іншої й відповідає виключно за виконання своїх зобов'язань з надання фінансових послуг.

Характеристика безготівкових грошей як об'єктів свідчить про їх невідповідність ознакам майнових прав. Якщо майнові права є явищем суто ідеального світу, то безготівкові гроші асоціюються з готівкою (речами), яка зберігається в банку і на вимогу власника може бути видана. Цінність грошей пов'язана не з формою, а зі змістом (що саме ця форма

втілює); з міркувань розумності, економії, зручності, гарантованості безготівкова форма забезпечує значно кращий ефект, аніж готівкова. А обсяги сучасного цивільного обороту унеможливають застосування виключно готівкової форми грошей.

Як правило, майнове право вимоги виникає внаслідок вчинення кредитором, зі свого боку, зустрічного майнового надання боржникові (передання речі, виконання роботи, тощо), або внаслідок порушення з боку боржника (погашення збитків). Майнове право вимоги по своїй суті є правом претендування на взаємне зустрічне надання, чого не спостерігається у відносинах банку та його клієнта; тут зустрічно надані об'єкти — це послуга та плата за послугу. Обов'язок банку видати чи перерахувати гроші за дорученням клієнта обумовлений тим, що гроші належать останньому на праві власності і він ними розпоряджається.

Право власності на безготівкові гроші.

Головні ж труднощі у спорі про речові права на безготівкові гроші пов'язані із проблемою права власності на результат змішування родових речей. Так, банкноти та монети виступають у цивільному обороті як родові речі, їх загальна кількість визначається за номіналом — 10, 20, 50, 100 і т. ін. Вважається, що в результаті передання грошей банкові змішуються родові речі, які належали різним суб'єктам, тому право власності на них виникає у банку, який володіє сукупністю цих «змішаних» родових речей; а клієнтам належать тільки права вимоги. Усталеною при цьому є думка, що право власності на родові речі існує лише за умови, що вони є дискретними, індивідуалізованими, перебувають у фактичному володінні особи-власника.

На нашу думку, безготівковим грошам притаманні всі ці ознаки. Так, вони дискретні — відповідна кількість одиниць ідеальних речей (це поняття роз'яснено нами в іншій праці [16]), яка виражена у загальній сумі коштів, закріплена за рахунком клієнта банку. Ця сума індивідуалізована — бо рахунок має відповідні реквізити. А фактичне володіння безготівковими грошима замінюється фікцією володіння, яке виявляється в облікових процедурах, котрі відобража-

ють рух коштів по рахунку, що здійснюється за розпорядженнями клієнта.

Таким чином, безготівковим грошам як об'єктам цивільних прав притаманні ознаки родових речей (подільність, уживаність, заміненість). Особливість споживчої і мінової вартості грошей, а також форми їх існування свідчать, що сучасні гроші є ідеальними речами.

Відмінності безготівкових грошей від права вимоги.

Безготівкові гроші відрізняються від майнових прав вимоги низкою ознак. По-перше, гроші є засобом платежу, універсальним мірилом мінової вартості майнових благ, тоді як майнові права самі підлягають оцінюванню в грошах. По-друге, безготівкові гроші обов'язкові до прийняття, тоді як для «розрахунків» правом вимоги необхідна домовленість сторін. По-третє, обмеження обігу безготівкових коштів можливі виключно на підставі закону, тоді як обмеження обороту права вимоги може здійснюватися й на основі правочину між учасниками. По-четверте, праву вимоги протистоїть обов'язок боржника задовольнити її, здійснити певне майнове надання з майна боржника. Тоді як обов'язок банку видати гроші здійснюється не за рахунок майна банку, а зі складу тих коштів, які належать клієнту як власнику грошей, з його рахунку. По-п'яте, безготівкові кошти самі можуть бути об'єктом суб'єктивного майнового права вимоги. По-шосте, права вимоги обмежені строком позовної давності, зі спливом якого їх цінність втрачається, тоді як гроші не втрачають цінності, право розпорядження ними не обмежене строком давності. По-сьоме, цінність майнового права забезпечується обов'язком боржника передати визначені майнові блага, тоді як безготівкові гроші мають мінову вартість самі по собі.

Висновки. Отже, ми маємо підстави говорити про юридичну фікцію «безготівкові гроші — це гроші — це речі». Тому видається обґрунтованою юридична конструкція (ч. 1 ст. 177 ЦК України), де гроші окремо виділені в переліку майнових об'єктів, якими є «... речі, у тому числі гроші ...». Тобто закон, враховуючи єдність і рівність всіх форм існування грошей, визнає їх особливим об'єктом,

але поширює на них правовий режим речей, що дозволяє уникати штучних правових конструкцій заради самого лише збереження традиції вважати речами виключно матеріальні предмети.

Безготівкові гроші істотно відрізняються від майнового права вимоги: вони виступають універсальним мірилом мінової вартості майнових благ; є обов'язковими до прийняття як засіб платежу; обмеження їх обігу можливе виключно на підставі закону; вони належать на праві власності володільцю

банківського рахунку, на якому обчислюються; вони можуть виступати об'єктом суб'єктивного майнового права вимоги; вони не обмежені строком давності; їх цінність (мінова вартість) забезпечена законом.

Юридична природа безготівкових грошей як об'єктів цивільних правовідносин істотно відрізняє їх від оборотоздатних майнових прав, але дозволяє відносити їх до ідеальних речей — майнових нематеріальних об'єктів, які є складовою майна суб'єкта.

ПРИМІТКИ

1. Аширов Я. О. Теоретические аспекты функционирования денежных сурrogатов в современной экономике : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.01 / Ярослав Олегович Аширов. — Москва, 1999. — С. 1–2.

2. Белов В. А. Гражданское право. Общая часть : учебник / В. А. Белов. — М. : Юрайт, 2011. — Т. II. — Лица, блага, факты. — С. 325.

3. Витрянский В. Проценты по денежному обязательству как форма ответственности / В. Витрянский // Хозяйство и право. — 1997. — № 8. — С. 72.

4. Карагусов Ф. С. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ф. С. Карагусов. — Алматы, 2002. — С. 36.

5. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Віталій Леонідович Яроцький. — Х., 2007. — С. 71.

6. Белов В. А. Гражданское право. Общая часть : учебник / В. А. Белов. — М. : Юрайт, 2011. — Т. II. — Лица, блага, факты. — С. 319, 323.

7. Потяркин Д. Безналичные деньги — имущество? // Хозяйство и право. — 1997. — № 3. — С. 136.

8. Трофимов К. Безналичные деньги. Есть ли они в природе? [Электронный ресурс] // Хозяйство и право. — 1997. — № 3. — С. 19–28. — Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/comm/8481>.

9. Белов В. А. Юридическая природа «бездокументарных ценных бумаг» и «безналичных денежных средств» // Рынок ценных бумаг. — 1997. — № 5. — С. 23–26.

10. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав в законодательстве России : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Лапач Владимир Александрович. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 270.

11. Новоселова Л. А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности / Л. А. Новоселова. — М. : ЮрИнфоР, 1996. — С. 38, 46.

12. Спасибо-Фатеева И. Правовая природа майнових і корпоративних прав, їх оборотоздатність та деякі аспекти застави / І. Спасибо-Фатеева, Т. Дуденко // Юридичний радник : Журнал юристів України. — 2005. — № 2 (4). — С. 26–30.

13. Ефимова Л. Правовые проблемы безналичных денег. (Начало) / Л. Ефимова // Хозяйство и право. — 1997. — № 1. — С. 28–32.

14. Витрянский В. В. Договор доверительного управления имуществом / В. В. Витрянский — М. : Статут, 2002. — С. 174.

15. Славко А. С. Теоретичні засади та практичне значення визначення правового режиму власності на грошові кошти, розміщені на поточних та депозитних рахунках у комерційних банках / А. С. Славко // Правовий вісник Української академії банківської справи. Науково-практичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 44.

16. Шимон С. І. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин (теоретичні та практичні аспекти) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Світлана Іванівна Шимон. — К., 2014. — С. 44–45.

Шимон Светлана. Безналичные деньги как объекты гражданских прав (заметки к научной дискуссии).

В работе исследуется правовая природа безналичных денег как объектов гражданских прав; производится сравнение безналичных денег с имущественными правами; обосновывается вывод, что безналичные деньги являются идеальными вещами — имущественными нематериальными объектами, на которые распространяется правовой режим вещей.

Ключевые слова: деньги, безналичные деньги, имущественные права, объекты гражданских прав.

Shymon Svitlana. Noncash money as objects of civil rights (note to the scientific debate).

The legal nature of the noncash money, which are the objects of civil rights has been investigated in this work; the comparison of noncash and property rights was made; in conclusion it was made that noncash money are considered as ideal things — objects of intangible property which are under the legal mode of things.

Key words: money, noncash money, property rights, objects of civil rights.